

CHEGARALANGAN LEKSIKA VA UNING TARKIBI

Xolmatov Shaxriyor Zoxidjon o‘g‘li,
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi
xolmatov2020@inbox.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243786>

Annotatsiya: Ushbu maqolada jahon va o‘zbek tilshunosligida chegaralangan leksikaning o‘rni, uning turlari va qo‘llanilish doirasi tahlil etilgan. Maqolada shevaga xos so‘zlar, kasbhunarga oid terminlar, jargon va argolar, tarixiy so‘zlar kabi chegaralangan leksik birliklarning o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, badiiy va publitsistik asarlarda chegaralangan leksikaning qo‘llanilish o‘ziga xosliklari hamda jahon tilshunosligidagi tadqiqotlar asosida qiyosiy tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: chegaralangan leksika, dialektizmlar, terminlar, jargon, argo, istorizmlar, arxaizmlar, neologizmlar, badiiy uslub, sotsiolektlar.

Tilshunoslikda leksika umumiste‘mol va chegaralangan leksikaga bo‘linadi. Umumiste‘mol leksikani tilning barcha sohiblari qo‘llasa, chegaralangan leksika ma‘lum hududiy, ijtimoiy, kasbiy yoki zamonaviy chegaralarga ega bo‘ladi. Professor A.Hojiyev ta‘kidlaganidek, "Chegaralangan leksika — bu muayyan tilning leksik tizimida mavjud bo‘lgan, lekin qo‘llanilishi vaqt, makon, ijtimoiy guruhlariga ko‘ra cheklangan so‘zlar majmuidir" [1:45].

Chegaralangan leksikaning bir turi dialektizmlardir. O‘zbek tilidagi dialektizmlar hududiy jihatdan farqlanadi va ular Toshkent, Farg‘ona, Qipchoq, Xorazm va O‘g‘uz lahjalariga bo‘linadi. Sh.Shoabdurahmonov "O‘zbek shevalarining tasnifi" nomli tadqiqotida o‘zbek lahjalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini tahlil qilib, ularning o‘ziga xos jihatlarini ko‘rsatib bergan [4:87]. Masalan, Xorazm shevasidagi "g‘archa" (bolalar o‘yini), "iydi" (edi), "gedi" (ketti) kabi so‘zlar faqat shu hududga xos bo‘lib, boshqa hududlarda tushunilmasligi mumkin.

Nemis dialektologi P.Wiesinger "Dialektologie" asarida: "Dialektlar ma‘lum bir hududning ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi lingvistik hodisadir" deb yozadi [5:34]. Fransuz tilshunosi G.Pari esa "Les parlars de France" (Fransiya shevalari) maqolasida: "Dialektlar aynan chegaralarsiz, asta-sekin bir-biriga o‘tib boradigan til variantlaridir" degan g‘oyani ilgari suradi [6:45].

Chegaralangan leksikaning yana bir katta qatlamini terminlar tashkil qiladi. E.Begmatov o‘zining "O‘zbek terminologiyasi" asarida: "Terminlar — ma‘lum bir fan, texnika, san‘at yoki ishlab chiqarish sohasidagi tushunchalarni atash uchun qo‘llaniladigan so‘z va birikmalardir" deb ta‘riflaydi [7:34]. Masalan, tilshunoslikka oid "morfema", "fonema", "leksema"; matematikaga oid "differensial", "integral";

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

tibbiyotga oid "gipertenziya", "miokardit" kabi soʻzlar muayyan soha mutaxassislarigina tushunadigan terminlardir.

Britaniyalik tilshunos M.A.K. Halliday fikricha "Har bir kasb oʻz terminologiyasini yaratadi, bu ularga identifikatsiyani taʼminlash va murakkab tushunchalarni aniq ifodalash imkonini beradi" deb taʼkidlaydi [8:167]. Yapon terminologi Kyo Kageura "The Dynamics of Terminology" (Terminologiyaning dinamikasi) nomli tadqiqotida "Terminlar tabiiy ravishda tilda mavjud blgan soʻz yasash mexanizmlari orqali yaratilib, ularning koʻpchiligi vaqt oʻtishi bilan umumisteʼmol leksikaga ham oʻtib ketishi mumkin" degan xulosaga keladi [9:56].

Chegaralangan leksikaning ijtimoiy chegaralangan turlariga jargon va argolar kiradi. Jargonlar maʼlum ijtimoiy guruhga oid soʻzlar boʻlib, ular koʻpincha kasb-kor, mashgʻulot yoki qiziqishlar bilan bogʻliq boʻladi. A.Nurmonov taʼkidlaganidek, "Oʻzbek tilida yoshlar jargoni, harbiylar jargoni, sportchilar jargoni keng tarqalgan" [10:112]. Masalan, kompyuter sohasidagi "drayver", "soft", "protessor"; tibbiy jargonda "doktor", "sessiya", "temperatura" kabi soʻzlar. Fransuz tilshunosi P.Guiraud "L'argot" (Argo) asarida: "Jargon va argolar ijtimoiy guruhlarining lingvistik belgilari boʻlib, ular guruh aʼzolarining birligi va oʻziga xosligini taʼminlaydi" deb yozadi [11:23]. Rus tilshunosi V.Elistratov "Словарь московского апро" (Moskva argosi lugʻati) asarida "Argo — bu ijtimoiy guruhning tildan tashqarilagilar bilan chegaralanish vositasi va oʻziga xos 'parol'dir" degan fikrni ilgari suradi [12:8].

Zamoniy chegaralarga ega boʻlgan leksikaga istorizmlar, arxaizmlar va neologizmlar kiradi. Istorizmlar — hozirgi davrda qoʻllanilmaydigan, lekin oʻtmishda mavjud boʻlgan narsalar va tushunchalarni ifodalovchi soʻzlar. H.Neʼmatov "Oʻzbek tili tarixiy leksikologiyasi" nomli asarida tarixiy soʻzlarni tahlil qilib, ularning oʻzbek tili tarixidagi oʻrni koʻrsatib bergan [13:123]. Masalan, "devonbegi", "yasovul", "parvonachi", "mirshab" kabi soʻzlar bunga misol boʻladi. Ingliz tilshunosi D.Crystal "The Cambridge Encyclopedia of the English Language" (Kembriy ingliz tili entsiklopediyasi) kitobida: "Tarixiy soʻzlar tilda saqlanib, oʻtmishdagi voqea-hodisalar, predmetlarni ifoda etishda muhim vosita boʻlib xizmat qiladi" deb taʼkidlaydi [14:224]. Niderlandiyalik tilshunos J.Huizinga "Homo Ludens" asarida "Arxaik soʻzlar maʼlum davrning madaniy kodi boʻlib, ular orqali oʻsha davrning dunyoqarashi va qadriyatlarini tushunish mumkin" degan fikrni bildiradi [15:56].

Arxaizmlar hozirgi vaqtda boshqa soʻzlar bilan almashtirilgan eskirgan soʻzlar. S.Usmonov oʻzining tadqiqotida "Arxaizmlar tilning taraqqiyoti natijasida yangi soʻzlar bilan almashtiriladi, lekin ular badiiy adabiyotda tarixiy koloritni yaratish uchun qoʻllanilishi mumkin" deb taʼkidlaydi [16:56]. Masalan, hozirgi "maktab" soʻzi oʻrnida ilgari "madrasa", "yuz" oʻrnida "chehra", "xat" oʻrnida "maktub" kabi soʻzlar ishlatilgan. Neologizmlar — tilga yangi kirib kelgan soʻzlardir. D.Lutfullayeva

"O‘zbek tilida neologizmlar va ularning leksikografik talqini" nomli tadqiqotida zamonaviy o‘zbek tilidagi yangi so‘zlarni tahlil qilib, ularning kelib chiqish yo‘llarini ko‘rsatib bergan [17:89]. Misol uchun, "smartfon", "internet", "vebinar", "layk", "post" kabi so‘zlar so‘nggi yillarda o‘zbek tiliga kirib kelgan neologizmlardir.

Fransuz tilshunosi Alain Rey "Dictionnaire des néologismes" (Neologizmlar lug‘ati) asarida: "Neologizmlar til taraqqiyotining eng faol va dinamik ko‘rsatkichidir, ular jamiyatdagi o‘zgarishlarni aks ettiradi va yangi tushunchalarni nomlash ehtiyojini qondiradi" deb ta‘kidlaydi [18:12]. Polsha tilshunosi Teresa Smolkova "Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej" (Zamonaviy polyak leksikasidagi neologizmlar) asarida neologizmlarni globallashuv jarayonining til sohasidagi muhim ko‘rsatkichi sifatida baholaydi [19:78]. Chegaralangan leksikaning badiiy asarlarda qo‘llanilishi alohida qiziqish uyg‘otadi. K.Yo‘ldoshevning ta‘kidlashicha, "Badiiy asarda dialektizmlar, jargonlar, arxaizmlar personajning nutqini individuallashtirishga, uning ijtimoiy holatini ko‘rsatishga xizmat qiladi" [20:112]. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O‘tkan kunlar" romanida qo‘llanilgan tarixiy so‘zlar ("mirshab", "mahram", "maktubat") o‘sha davr koloritini yaratishga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, chegaralangan leksika o‘zbek tilining boyligini ko‘rsatuvchi muhim qatlam hisoblanadi. Dialektizmlar, terminlar, jargon va argolar, tarixiy so‘zlar va boshqa chegaralangan leksik birliklar tilning rang-barangligini ta‘minlaydi hamda uning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Ular badiiy va publitsistik matnlarda o‘ziga xos uslubiy vazifalarni bajarib, nutqning ta‘sirchanligini oshiradi. Jahon tilshunosligidagi tadqiqotlar ham chegaralangan leksikaning tildagi o‘rni va ahamiyatini tasdiqlaydi, ularning ijtimoiy, madaniy va tarixiy jihatdan muhimligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hojiyev, A. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 2018.
2. Виноградов, В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв. – Москва: Наука, 2016.
3. Labov, W. The Social Stratification of English in New York City. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
4. Shoabdurahmonov, Sh. O‘zbek shevalarining tasnifi. – Toshkent: Fan, 2017.
5. Wiesinger, P. Dialektologie: Eine Einführung. – Berlin: Springer, 2019.
6. Paris, G. "Les parlers de France". Revue des patois gallo-romans. №5, 2018.
7. Begmatov, E. O‘zbek terminologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
8. Halliday, M.A.K. Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning. – London: Routledge, 2017.
9. Kageura, K. The Dynamics of Terminology: A Descriptive Theory of Term Formation and Terminological Growth. – Amsterdam: John Benjamins, 2018.
10. Nurmonov, A. O‘zbek tilining ijtimoiy lingvistik o‘rganilishi. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2018.